

деятельности жителей отдельных местностей. Автор определил регионы с полярными оценками уровня жизни их жителями, а также проанализировал влияние кризисных явлений в развитии экономики Украины на формирование оценок собственного уровня жизни населением Украины. В статье также помещен анализ связи между уровнем безработицы в разных регионах Украины и жизненным уровнем их населения. На основе анализа статистических данных и результатов социологических опросов определена связь между объемами инвестиций в экономическое развитие отдельных местностей Украины и самооценкой уровня жизни населением этих территорий.

Ключевые слова: уровень жизни, экономические реформы, государство, демографическая ситуация, экономический кризис, регионализация, безработица.

Nikolaets K.N., Doctor of Historical Sciences, Professor of Economic Theory and Competition Policy Chair of Kyiv National Trade and Economic University

Regional differentiation in the living standards of the population of Ukraine in the 90s of the twentieth century. The main reasons and character for differentiation of living standards of population in Ukraine in the 90s of the twentieth century are analyzed in the article. The author outlines the reasons for regional differentiation in living standards in Ukraine taking into account the features of economic activity of citizens in different regions. The author determines the regions with the polar assessment of living standards of their citizens and analyzes the impact of the crisis in the economy of Ukraine on the formation of self-assessment living standards of the population in Ukraine. The article also presents the analysis of the connection between the unemployment rate in different regions of Ukraine and the living standards of their population. Based on the analysis of statistical data and the results of sociological surveys the correlation between the volume of investment in the economic development of certain territories of Ukraine and self-assessment of living standards of the population on these territories are defined.

Key words: standard of living, economic reforms, state, demographic situation, economic crisis, regionalization, unemployment.

УДК 332.1:330.341](477)"1860/1890"[(091)(045)

Обметко О. М.,

канд. істор. наук, доцент, доцент кафедри політичної історії,
ДВНЗ «КНЕУ імені Вадима Гетьмана»

Роль земств у вирішенні питань соціально-економічного піднесення українських губерній в останній чверті XIX ст.

У статті висвітлюється питання фінансування земств з огляду на законодавчу базу кінця XIX ст. Можливості земства, з огляду на недостатнє фінансування, виконувати завдання по вирішенню продовольчого питання. Формування органами місцевого самоврядування запасів продовольства по окремих губерніях Південної та Лівобережної України. Окреслюються межі діяльності земських установ та їх співпраця з вже існуючими місцевими органами влади. В роботі аналізуються позитивні і негативні сторони діяльності органів місцевого самоврядування, їхні здобутки та прорахунки.

Ключові слова: земство, податок, продовольство, закон, торгівля, кошти, бюджет, прибутки, видатки, кредитні установи, кошторис.

Розбудова органів місцевого самоврядування та їх соціально-економічна складова в сучасній Україні займають вагомe місце. Проблеми, що виникають під час вдосконалення сучасних місцевих рад та кола їх компетенції мають прототипи в минулому нашої держави. Тому вивчення такого досвіду на прикладі органів місцевого самоврядування другої половини XIX ст.. в українських губерніях Російської імперії буде корисним для сучасності. Питання, поставлені у роботі є надзвичайно важливими і актуальними тому що перегукуються з сьогоденням. У сучасних умовах розвитку українського суспільства періоду

незалежності вагоме місце займає питання місцевого самоврядування попередником якого ще у XIX – на поч. XX ст. були земства. Дана стаття це спроба визначити причини не повного використання потенціалу місцевого самоврядування у зазначений період і спроба розкрити наскільки справдилися надії покладені на них.

У роботах багатьох українських вчених, що досліджували питання місцевого самоврядування, увага, здебільшого, приділяється освітній та медичній справі земської діяльності. Наукова новизна обраної теми полягає у тому, основним об'єктом даної роботи є питання податків на земську справу та способи їх використання органами місцевого самоврядування.

Аналізу роботи земства за 50 років його існування, присвячена праця Г.Є.Львова і Т.І.Полнера [4]. Які вважають, що введення в життя земського самоврядування виявилось дуже корисним. Самостійне завідування місцевими справами, своїм суспільним господарством, знайомило населення з практикою справи і вчило їх розпізнавати дійсні свої інтереси і потреби. Діяльності земств присвячена робота Русова А.А. [8]. Його думки про роботу земств співпадають з висновками попередніх авторів. Досягненням земства за 40-річний період присвячена робота Тихонова Т.І. [10]. Автор оцінює земство як єдиний орган, здатний відобразити усі потреби народу, бо воно найближче стоїть до народних мас, але він вважав, що воно могло б більш ефективно здійснювати заходи спрямовані на покращення економічного і культурно-правового становища місцевого населення.

Мета даного дослідження полягає у висвітленні фінансового боку діяльності земських установ. Спробу формування ними банківських установ та реакцію на таку діяльність з боку урядових структур. А також спроби вирішити питання продовольчої справи в українських губерніях, де було дозволено формування органів місцевого самоврядування.

Питання про натуральні повинності було одним з центральних у 60 – 80-х роках, і його висвітлення потрібно для об'єктивної характеристики земства того часу взагалі. З інших питань, що стосувалися податків у 60-х роках, помітну роль відіграло питання про оподаткування торгово–промислових установ, у зв'язку з законом 21 листопада 1866 р. Цей закон про встановлення граничності оподаткування для торгово–промислових установ, розроблявся у повній таємниці. До газет не потрапляло про нього жодних відомостей, і сам закон впав на земства як «сніг на голову» під час чергових сесій або за кілька днів до них, і управам доводилося переробляти прибуткові кошториси для узгодження з цим законом. Залишаючи земства без припливу значних коштів, закон 21 листопада 1866 р. став вирішальним для подальшого розвитку земської діяльності. Він звільняв великі промислові підприємства і торгівлю від земського оподаткування.

Цей закон не задовольнив, як і слід було сподіватися, земські збори. Після його видання почали надходити земські клопотання про збільшення норм оподаткування, зазначених у цьому законі. Введення судової реформи і віднесення на рахунок земства значної частини витрат по ній, а потім і по формуванню державного сплачення, за Положенням 30 жовтня 1876 р., слугували новим збудником до збільшення числа клопотань з цього приводу.

Загальну точку зору земств з даного питання сформулювало Харківське губернське земство у своєму клопотанні 1867 р. «Закон 1866 г., — говорить в ньому, — обмежуючи число осіб, які можуть оподатковуватися земством на розгляд самих зборів, тобто усував купецтво, заводчиків та інших промисловців від обов'язків нести земський податок поряд з іншими членами земства, відповідно цінності і прибутковості їх майна, тим самим ставить збори у необхідність або занадто оподатковувати одних на користь інших, або відмовитися від усіх тих покращень, що нагально необхідні у господарському керівництві і складають обов'язок земських установ.»[3; 146]

Деякі земства приводили і інші мотиви проти закону 1866 р., але всі вони врешті-решт сходилися на визнанні несправедливості наданої цим законом привілеї класу промисловців і купців. Вихід з такого становища більшість земських зборів вбачала у підвищенні припущеного законом відсотку оподаткування свідоцтв і документів або навіть зовсім скасувати це обмеження. При цьому деякі земські збори ставили питання так, що якщо таке

обмеження – межа оподаткування – буде збережене для торгівлі і промисловості, то його необхідно встановити також для оподаткування нерухомого майна.

Ненормальність встановлення оподаткування торгівлі і промисловості змушувала земства безперервно клопотати про зміни у законі 1866 р. Довгий час ці клопотання не привертали серйозної уваги. Нарешті, на початку 80-х років, з ініціативи М.Х.Бунге¹, питання було поставлено на чергу, і його вирішено було розглянути у особливій комісії при міністерстві фінансів. Комісія поставилася до закону 21 листопада негативно.

Для земства проблема оподаткування мала важливе значення і від її вирішення залежала подальша діяльність земського самоврядування. Основою будь-якої діяльності є кошти, а урядові інстанції негативно відносилися до надходження податків у земські бюджети. Уряд не давав змоги земствам ввести до предметів його оподаткування найбагатші і прибуткові фабрики, заводи та верстви населення, оскільки це б підірвало довіру дворянства до внутрішньої політики уряду.

Намагання земств створити банківську систему, що працювала б на сільськогосподарське виробництво, незважаючи на невдачу, було пов'язане з їх прагненням більш ефективно вирішити одне з суттєвих завдань – організацію продовольчої справи. Це питання в Україні мало особливу гостроту, оскільки почастишали неврожаї в південних губерніях, у зв'язку з несприятливими погодними умовами і недостатнім рівнем забезпеченості виробника необхідним посівним матеріалом.

Царський уряд не міг не розуміти стратегічного значення вирішення цього питання. Насамперед, це виявилось в його підході до розподілу продовольчого капіталу між губерніями. Уряд прагнув до того, щоб "кошти, надані земствам кожної губернії для забезпечення продовольством місцевого населення, відповідали обов'язкам, покладеним на нього з цього предмету"[9; 112]. Це означало, що земствам надавалися деякі права, тільки обмежені місцевими рамками і межами, визначеними Положенням 1864 р. Але незабаром виявилось, що надані земським установам капітали не відповідали місцевим потребам. В одних губерніях вони швидко вичерпувались і земство було змушене робити великі позики з загальних по імперії коштів, тоді як в інших вони з року в рік зростали. Наприклад у Полтавській губернії за 15 років (з 1867 до 1882) продовольчий капітал зріс на 71%, а у Катеринославській – лише на 8%.[9; 112] Та й цей приріст був номінальний, оскільки значна частина продовольчих капіталів знаходилася у позиках та недоїмках за громадянами.

Найкраще продовольча справа була поставлена у Херсонському земстві. До відкриття земських установ продовольством у Херсонській губернії відало кілька установ, а саме: комісія з народного продовольства, палата держмайна, попечительський комітет іноземних поселенців південного краю Росії та управління військових поселень.

Земські установи Херсонської губернії з початку своєї діяльності поставилися з усією серйозністю до питання про стан натуральних продовольчих запасів і приділили багато уваги та надали допомогу сільським громадам при приведенні в порядок хлібозапасних магазинів. Але, переконавшись з часом у нестійкості і недостатності цього способу забезпечення населення у випадку неврожаїв і беручи до уваги складність контролю над громадськими продовольчими запасами, а також і те, що у Херсонській губернії і сусідніх з нею повітах Київської, Подільської і Бессарабської губерній, у випадку неврожаю, завжди легко було знайти необхідну для населення кількість зерна, — Херсонське земство дійшло висновку, що забезпечення населення продовольством можна краще досягти за умови переведення зернових запасів у продовольчі капітали, бо населення краще поповнює останні, ніж перші. Саме наявність продовольчих капіталів у суспільства, що замінили грошовими внесками запаси натурою, вже в перший рік завідування ними, земства становили 72% загальної суми грошових капіталів (з загальної суми 59299 крб. 44 коп. громадських продуктивних капіталів у наявності у 1867 р. було 42652 крб. 26 коп.) [2; 160],

¹ Бунге Микола Христианович (1823–95 рр.), російський державний діяч, буржуазний ліберал, економіст, академік Петербурзької АН (1890). У 1881–1886 рр. міністр фінансів. У 1887–1895 рр. голова Комітету міністрів. Проводив політику протекціонізму, урядового фінансування промисловості. Ініціатор скасування подушного податку.

тоді як показано у звітах наявність зернових запасів становила лише тільки близько 39 % нормальної їх кількості.

З відкриттям земств у 1865 р. у Херсонській губернії хлібні запаси було передано у безпосереднє розпорядження сільських товариств з тим, щоб вони керували цією справою під наглядом повітових земських управ. З загальної суми існуючих вже продовольчих капіталів, зібраних у 1866 р., було створено становий і губернський продовольчі капітали. Загальна сума губернського продовольчого капіталу, переданого у 1867 р. у розпорядження Херсонського губернського земства, дорівнювала 194007 крб. 84 коп.[2; 115] Але при передачі громадських продовольчих запасів під контроль земських установ виявилось, що ці запаси надійшли не в повному обсязі. За свідченнями Єлисаветградської та Херсонської повітових управ, організація продовольчої справи у повітах до 70-х років була до того занедбана, що неможливо точно визначити, який запас хліба насправді мало населення повіту на випадок неврожаю. Незважаючи на безкінечне листування з місцевою і губернською адміністрацією протягом 1866 – 1867 рр., повітові управи жодних свідчень про стан продовольчих засобів у повітах не отримували. Довелося безпосередньо збирати дані на місцях, і тоді виявилось, що показані у звітах чверті зерна, які зберігалися у громадських хлібних магазинах, були сумнівними і не відповідали дійсності. Такий порядок заведений давно і громадські хлібні магазини були порожні або зі значно меншою кількістю запасів у них.

Необхідно також відзначити, що повітові земства Херсонської губернії не відразу прийшли до ідеї про вигідність заміни зернових запасів грошовим внеском, і в земствах довго домінувала думка, що запаси хліба в зерні більше забезпечують населення, ніж продуктивний капітал. Так, у 1866 р. губернські земські збори згідно з рішенням губернської управи вирішили, що переведення зернових запасів у капітали треба допускати лише стосовно надлишку перших. Покладену ж на ревізьку душу кількість зерна слід утримувати в натурі, бо Херсонське земство нерідко страждає від неврожаїв. У 1869 р. ті самі збори відхилили пропозицію Одеського повітового земства про переведення зернових запасів у капітали. У 1871 р. подібні пропозиції надійшли від трьох повітових земств: Херсонського, Ананіївського, Тираспольського, які висловилися за переведення зернових запасів у гроші шляхом створення особливих повітових продовольчих капіталів. Ревізійна комісія, на розгляд якої губернськими зборами було передано цю пропозицію, висловилася проти знищення хлібних запасів і в свою чергу запропонувала, щоб губернська управа разом з повітами щорічно, починаючи з 1872 р., визначала розмір обов'язкового внеску до хлібо-запасних магазинів і за сприянням у цій справі звернулася до губернської адміністрації і до губернського з селянських справ присутствія.

Пропозицію комісії було прийнято зборами у вигляді тимчасового заходу на один рік. А питання передали у повітові земські збори для розробки. З повітових зборів на користь заміни висловилося лише Ананіївське земство. Єлисаветградські збори не розглядали це питання, а в інших визнано, що хлібні запаси краще забезпечують народне продовольство, ніж капітали.[2; 161] Такою самою за змістом була постанова губернських зборів 1872 р., які і на цей раз вирішили нічого не змінювати.

Після значного неврожаю 1873 – 1875 рр. земствам довелося, однак, впевнитися в тому, що хлібні запаси набагато гірше забезпечують населення продовольством, ніж грошові капітали, бо більшість запасів знаходилася у нестачах, а показаний у наявності хліб насправді був не весь у наявності. Тому надзвичайні Херсонські губернські збори 1874 р., згідно з доповіддю управи, вповноважили її клопотати перед урядом, щоб хлібні позики з громадських продовольчих магазинів дозволялось стягувати грошами по довідкових цінах і щоб земству надавалось право або залишати стягнені таким чином кошти в кредитних установах, використовуючи їх у неврожайні роки на придбання хліба, або ж заготовлювати хліб завчасно і зберігати його в запасних магазинах.

Затвердженням у травні 1874 р. рішенням державної ради, створення грошових продовольчих капіталів оподатковано було доволі складними умовами. Після видання цього акту, в чергові збори 1874, 1879 і 1881 років надійшло кілька доповідей комісій і губернської управи про недостатнє надходження хліба у магазини і постанови зборів про вжиття енер-

гійних заходів до їх поповнення. Але накази адміністрації і земства не привели до бажаних результатів, і населення, як і раніше, дуже важко поповнювало хлібні запаси.

У цей самий час херсонські земські установи, як і інші, наприклад, полтавські земські установи докорінно змінили свої погляди на продовольчу справу. І коли у 1881 р. міністр внутрішніх справ передав на обговорення земств питання про впровадження особливого збору з усіх предметів оподаткування на посилення продовольчого капіталу і про впровадження центральних складів хліба, то усі земства Херсонської губернії одноставно висловилися проти влаштування центральних складів зерна як засобу даремного. Визнаючи при цьому взагалі утримання хлібних запасів в натурі заходом несвоечасним і у будь-якому випадку ризикованим, який не забезпечує населення у неврожайні роки, земства дійшли висновку про необхідність обов'язкового переведення зернових запасів у капітали. Порушити клопотання з цього приводу було доручено губернським зборам чергового скликання 1882р. і позачерговим 26 травня 1885 р.

У звіті Єлисаветградської повітової управи за 1867 р. вказувалося на те, що «деякі волості зовсім не мають не тільки запасного хліба, а навіть будівель для його зберігання»[2; 157]. Взагалі усі земські звіти у Херсонській губернії перших років з продовольчого питання одноставно свідчать про те, що земські діячі, збираючи на місцях достовірні дані про стан продовольчих запасів населення, «безсумнівно впевнилися в хаотичному стані цієї важливої галузі господарства» [2; 158]. Приватні перевірки наявності хлібних запасів у магазинах, що робилися повітовими управами або їх вповноваженими, суворі накази адміністрації і земства про негайне поповнення запасів – все це не покращувало справи. Запаси зерна нараховувалися тільки на папері. Громадські хлібні магазини погано ремонтувалися, зерно в них псувалося, винищувалося жуками, мишами і крисами, на яких часто звалювали втрати зерна.

У звітах Єлисаветградської повітової земської управи з 1874 до 1899 рр. охайно відзначаються недобори внесків по засипці мирських магазинів хлібом, причому повторюються скарги на бездіяльність волосних і сільських влад по стягненню натуральних продовольчих недоїмок. У одному зі звітів (за 1887 р.) знаходимо таке: «...повітова управа, як за власним почином, так і внаслідок пропозицій губернатора, циркулярно вимагала через волосні правління про поповнення сільськими товариствами хлібних запасів. Потім сільські товариства протягом року закликалися до успішного збору недоїмок продовольчих запасів, а також до припинення безладдя,² виявленого при витратах суспільних запасів, вимагали навести порядок у цьому питанні: через волосні правління 151 раз, через повітове по селянських справах присутствіє 80 раз і через повітове поліцейське управління 2 рази, всього 233 рази»[1; 487]. А результат виявився все ж незадовільний, бо натуральні запаси до кінця року становили лише близько 30% норми, причому бували роки (1876 і 1883 рр.), коли відсоток наявності натуральних продовольчих засобів у магазинах не тільки не досягав цієї цифри, а знижувався до 10 %.

Цифрові дані про стан продовольчих запасів у Єлисаветградському повіті за 1875 – 1894 рр. наочно свідчать про те, що протягом 20 років не було жодного року, коли натуральні продовольчі запаси досягали б законної норми. В середньому до кінця кожного звітнього року повинно було бути у наявності хлібних запасів 144472 четверті озимого і ярового хліба, а насправді у хлібозапасних мирських магазинах нараховувалося в середньому всього 25105 четверті, тобто засипка становила в середньому 20% всієї норми. Такий же безлад простежується в більшості звітів по усій Херсонській губернії з 1866 до 1894 р.[2; 158].

Причини такого незадовільного становища у продовольчій справі земства вбачали у недостатньому обсязі влади, наданої земствам у вирішенні цього питання. Нестача коштів також мала велике значення і зв'язувала земствам руки.

Такий стан справ спостерігався не лише у Херсонській губернії. Недоїмка на 1 січня 1884 р. по Константиноградському повітовому земству Катеринославської губернії становила: повітового збору – 47885 крб. 04 коп., а губернського збору – 33472 крб. 55 коп.[7; 12-

² Безлад у тому відношенні, що позики часто видавалися без достатнього визначення ступеня потреби окремих господарів; рахунки по позиках були вкрай заплутані, часто проходив навіть поголовний розподіл запасів хліба. Такі явища відзначалися повсюди.

13] А Єлисаветградська повітова земська управа у звіті за 1882 р. доповідала земським зборам про необхідність клопотати про зняття з земства турбот і відповідальності по народному продовольству, «якщо нагляд і влада не будуть передані йому (земству) повністю» [2; 159]. З огляду на це, земські установи не раз порушували питання про те, щоб зняти з земства будь-яку відповідальність за продовольчу справу. Про це говорили і Зеньківські (1878 р.), і Кобелякські (1882 р.) повітові збори.[3; 88].

Єлисаветградські повітові земські збори, вислухавши доповідь управи, визнали, що земство не мало права клопотати про складення з нього будь-яких обов'язків, а навпаки, повинно дбати про надання йому права, на основі якого земство могло б виконувати покладені на нього обов'язки.

Перша постанова Єлисаветградських повітових зборів з цього питання 1883 р. було такого змісту: «...з огляду на незадовільність чинних правил по нагляду і завідуванню народним продовольством, клопотати перед урядом про надання земським установам права видавати обов'язкові для населення повітів постанови зі справи забезпечення народного продовольства» [1; 267].

Пізніше ті самі збори 1884 р. ухвалили: «визнаючи необхідність поновити клопотання..., додати до нього дані, що підтверджують необхідність самого клопотання» [2; 159-160].

У 1883 р. Константиноградське повітове земство за дорученням 19 чергових земських зборів клопотало перед губернськими зборами про те, щоб земські недоїмки, окрім існуючих заходів, можна було стягувати у судовому порядку[7; 158].

Приблизно до цього ж часу відноситься і збільшення клопотань губернських земських зборів про утворення при міністерстві внутрішніх справ особливої комісії за участю земських представників, для перегляду і змін існуючих правил про народне продовольство за якими земство не могло безпосередньо розпоряджатися продовольчими запасами, а лише обмежувалися наглядом за порушенням правил про ці запаси [5; 313]. Порушення цих клопотань було у 1881 і 1886 роках. Першим порушило клопотання у 1881 р. Таврійське земство.

Усі зазначені вище клопотання були відхилені урядом. З приводу губернського клопотання Херсонського земства було заявлено, що оскільки міністерство внутрішніх справ саме розпочало збирати дані для перегляду продовольчого статуту, то і Херсонське земство могло б надати дані з цього питання, які воно мало.

Оскільки прагнення земства розширити в галузі народного продовольства свою діяльність, а саме, переведення хлібних запасів у грошові суспільні капітали, передачу продовольчих магазинів до компетенції земства, а значить, і відповідальність, не знайшло практичного застосування, то земству залишалося діяти виключно в межах наданої йому компетенції, вносячи в прийнятну систему ті зміни і поправки, які вказувалися йому місцевими умовами і потребами. Не зустрічали перешкод лише ті клопотання, що не мали на меті жодного розширення прав земства на задоволення продовольчих потреб населення. Дозвіл на такі дії було отримано, але з рядом обмежень. По-перше, щоб на заміну встановленої кількості хліба вносилися гроші за найвищою з річних середніх довідкових цін протягом 10 років, по-друге, щоб розпродаж хлібних запасів дозволявся лише з огляду на дійсні грошові внески і тільки для членів сільських общин, а самі магазини надавалися у розпорядження сільського сходу тільки після внеску всього громадського продовольчого капіталу. Переведені у гроші продовольчі капітали вносилися у державні позикові установи на поточний рахунок або терміновими внесками, або оберталися у державні відсоткові папери, або гарантовані урядові облігації [5; 327].

У такому самому напрямку діяло і Полтавське губернське земство. 8 жовтня 1885 р. Полтавські губернські збори вирішили «клопотати перед урядом про зміни ст. 3 тимчасових правил про народне продовольство у тому понятті, щоб полегшити цей процес»[6; 20].

Причиною докорінної зміни поглядів на продовольчу справу стали і настрої самих селянських товариств, від яких вже наприкінці 70-х років почали надходити численні клопотання про заміну хлібних запасів грошима. Прагнення селян до вказаних заходів не зустріло перепон з боку повітових і губернських управ, а тому з цього часу і починається посилене зростання громадських продовольчих капіталів і відповідне зменшення хлібних

запасів. Заміна зерна грошима, судячи з наявних даних, здебільшого почалася з 1879 р., і лише деякі селянські товариства вирішили перевести запаси у гроші трохи раніше [2; 163]. З результатами цього нововведення можна ознайомитися за цифровими даними по українських земствах наведеними у табл. 1.1*

<i>Рік, на 1 січня</i>	<i>Продовольчих капіталів</i>	<i>Зернових запасів</i>
1877	47.889 крб. – 36,9%	8,4%
1887	541.166 крб. – 33,7%	13%
1891	1.355.139 крб. – 68%	30,9%
1893	947.918 крб. – 43,8%	18,5%

Швидка заміна зернових запасів грошима, незважаючи на те, що існуюча система переходу від природи до грошей була дуже обтяжлива для земства³, – дала можливість земству дійти висновку, що саме населення усвідомлює усі переваги грошових продуктових капіталів і тому поповнює їх краще, ніж натуральні запаси, хоча земства, як відомо, і в тому, і в іншому випадку однаково на мають змоги примусити населення сплачувати своєчасно і повністю борги. Причина полягала в тому, що селянські товариства могли більш інтенсивно й універсально використовувати землю в своїх інтересах, пристосовуючись до ринку збуту та попиту.

Окрім громадських продовольчих ресурсів у населення українських губерній були ще станові та губернські продовольчі капітали. Станові капітали становили, як і громадські, власність засновників, а також були передані у власність міських спільнот у 1867 р. у Херсонській губернії в сумі 49720 крб. 70 коп.[2; 165] З того часу рух цих коштів визначався такими даними в карбованцях по Херсонській губернії (табл. 1.2.)*

<i>На 1 січня</i>	<i>В наявності</i>	<i>У позиках і недоїмках</i>	<i>Всього</i>	<i>% наявності</i>
1869	27.705	18.519	46.224	59,9
1875	18.432	41.439	59.871	30,8
1880	52.200	19.198	73.398	74,1
1885	57.798	29.592	87.390	66,9
1890	78.488	19.934	98.422	79,8
1894	78.000	34.000	112.000	70,0

Губернський продовольчий капітал при передачі у 1867 р. у розпорядження Херсонського губернського земства, визначався сумою 194007 крб. 84 коп. Рух цього капіталу визначався такими цифрами в крб. (див. табл. 1.3.)*

<i>На 1 січня</i>	<i>В наявності</i>	<i>У позиках і недоїмках</i>	<i>Всього</i>	<i>% наявності</i>
1870	165.988	35.977	201.995	82,2
1875	59.450	168.354	227.804	26,0
1877	15.933	213.529	229.462	7,0
<i>На 1 січня</i>	<i>В наявності</i>	<i>У позиках і недоїмках</i>	<i>Всього</i>	<i>% наявності</i>
1880	150.493	89.875	240.368	62,6
1884	65.864	189.768	255.632	25,6
1885	117.964	150.060	268.024	44,0
1887	52.957	220.938	273.895	19,3
1891	234.154	71.500	305.654	76,6
1893	48.066 ⁴	239.550	287.616	16,7

* Таблицю складено на основі доповідей губернських земських зборів за вказані роки та журналів губернських та повітових земських зборів.

³ Незручними умовами можуть вважатися такі: 1) дуже високо цінувався хліб і 2) суспільство не може знищити існуючих натуральних запасів до повного погашення боргу. Внаслідок цього процес переведення натуральних запасів у гроші як завжди розтягнувся у часі. Найбільш успішно переведення здійснювалося в тих повітах, де товариства, за згодою земств, встановлювали грошовий податок з душі до повного погашення вартості хліба за оцінкою.

* Таблицю складено на основі «Исторического очерка деятельности Херсонского Губернского Земства за 1865–1899 г.г.»

* Таблицю складено на основі звітів Херсонського губернського земства.

Наведені цифри свідчать як про збільшення загальної суми губернського продовольчого капіталу, так і про стан його наявності. Це збільшення як і станового, так і губернського продовольчих капіталів відбувалося завдяки відсоткам. Земство, у безпосередньому розпорядженні якого знаходився губернський продовольчий капітал, не запроваджувало жодних інших заходів і не шукало ніяких інших побічних засобів збагачення, хоча питання з цього приводу і розглядалося земськими установами з 1881 р. Такий самий стан справ панував і в інших губерніях України.

Справа змінилася лише у 1894 р. у зв'язку з запискою поданою Ф.П. Нікітіним⁵ міністру внутрішніх справ Дурново. Після цього послідував циркуляр міністерства внутрішніх справ, де визнавалося доцільним створення продовольчих капіталів і визнання неприйнятності натуральних хлібних запасів.

Продовольча справа, торкаючись по суті корінних основ економічного життя землеробського населення, постійно висувала ряд складних і важких для виконання питань. Це було обумовлено насамперед тим, що основні продовольчі проблеми накопичувалися у дореформений період, коли про їх раціональне вирішення не могло бути і мови. Потім вони були передані у спадщину земствам. Останніх поставили в замкнуте коло напівзаходів, тому всі дії, що застосовувалися земством, не могли привести до кардинальних змін. Так, наприклад, у 1879 р. Чернігівській губернії відпущено було у розпорядження земської губернської управи для комісійного продажу земством хліба у північних повітах 500 тис. крб. До 1880 р. було невитрачено 35 тис. крб.[11; 7-8] Але, якщо за всі роки існування земств, незважаючи на посухи й інші лиха, в краї жодного разу не було голоду, і в цьому, без сумніву, величезна заслуга земства. Одні земства, переважно південні – Херсонське, Таврійське, Полтавське були налаштовані більш прогресивно; інші не могли відмежуватися від навичок нароблених за буття кріпосного права (Катеринославське, Чернігівське, Харківське), хоча їм і було як виключення надано право позичати продовольчі запаси з сільських магазинів з одних місцевостей для потреб населення інших місцевостей, з точним визначенням умов повернення таких запасів[3; 91]. Але їм не вистачало вдумливості, усвідомлення необхідності одразу ж розпочати наполегливу роботу, або до відшукування шляхів для цієї роботи.

Незважаючи на те, що земства України з огляду на різні причини по-різному вирішували продовольче питання, але всі вони своїми діями зуміли довести до громадськості думку, що продовольча проблема повинна знаходити умови для розв'язання саме на місцях, через підняття відповідальності місцевих органів самоврядування, які були більш близькими до сільськогосподарського виробництва і тих питань, на які вони наштовхувалися у процесі своєї роботи. Багатопланова діяльність земств по вирішенню продовольчої справи не тільки сприяла життєзабезпеченню населення, а й вирішувала не менш важливе соціальне питання – забезпечення зайнятості населення.

Література:

1. Борисов Е.И. Свод постановлений Елисаветградского уездного земства, за 1865–1894 г.г./ Е.И. Борисов – Елисаветград: Изд. Елисаветгр.уездн. зем., 1895. – 897 с.
2. Исторический очерк деятельности Херсонского Губернского Земства за 1865–1899 гг. – Выпуск III. – Херсон: Изд. Хер. губ. управы. – 276 с.
3. Карышев Н Земские ходатайства. 1865 – 1884./ Н. Карышев – М.: Изд. Книжного магазина А.А. Ланга, 1900 – 272 с.
4. Кн. Г.Е.Львов и Т.И.Полнер. Наше земство и 50 лет его работы./ Г.Е. Львов, Т.И. Полнер – М.: Задруга, 1914. – 60 с.
5. Мыш М.И. Положение о земских учреждениях со всеми относящимися к нему узаконениями./ М.И. Мыш – С-Пб.: Изд неофиц., 1894. – 711 с.
6. Отчёт Золотоношской Уездной Земской Управы, Золотоношскому Уездному Земскому Собранию XII очередного созыва, за 1885 год. – Полтава, 1886. – 240 с.

⁴ Окрім того, в хлібі з числа заготовленого для видачі позики по неврожаю 1891 р. – 17.950 крб.

⁵ Нікітін Федір Платонович – спадковий дворянин, статський радник, гласний Херсонських губернських зборів у 80-90-х роках.

7. Отчёт Константиноградской Уездной Земской Управы XX-му очередному Константиноградскому Уездному Земскому Собранию за 1883 год.
8. Русов А.А. Краткая энциклопедия земского дела в его историческом развитии./ А.А. Русов. – К.: Кружок студентов Киевлян, 1914. – 119 с.
9. Скалон В.Ю. Народное продовольствие на юге России // Земский обзор. – 1885. – № 8–9. – С. 112.
10. Тихонов Т.И. Земство в России и на окраинах./ Т.И. Тихонов. – С-Пб.: Склад И.П.Перевозникова, 1907. – 150 с.
11. ЦДА України. – Ф. 442. – Оп. 534. – Спр. 421. – Арк. 7–8.

Обметко О.Н., канд. истор. наук, доцент, доцент кафедры политической истории, ГВУЗ «КНЭУ имени Вадима Гетмана»

Роль земств в решении вопросов социально-экономического подъёма украинских губерний в последней четверти XIX в. В статье рассматривается вопрос финансирования земств с учётом законодательной базы конца XIX в. Возможности земства, с учётом их недостаточного финансирования. Формирование органами местного самоуправления запасов продовольствия в отдельных губерниях Южной и Левобережной Украины. Очерчены границы деятельности земских учреждений и их сотрудничество с уже существующими местными органами власти. В работе анализируются положительные и отрицательные стороны деятельности органов местного самоуправления, их достижения и неудачи.

Ключевые слова: земство, налог, продовольствие, закон, торговля, средства, бюджет, доходы, расходы, кредитные учреждения, смета.

Obmetko O.M., Ph.D. in History, Associate Professor of Political History Chair of Kyiv National Economic University named after Vadim Hetman

The role of zemstvo (district councils) within social and economic prosperity of Ukrainian provinces in the last quarter of the nineteenth century. The article deals with the questions of zemstvo funding taking into account the lack of funding and the legislative base in the end of XIX c. The article considers the formation of food reserves by self-governing bodies in different provinces of the South and Left-banked Ukraine. The spheres of activity of district council institutions and their cooperation with existing local bodies of authority are revealed. Positive and negative aspects of local self-governing bodies, their achievements and failures are analyzed in the article.

Key words: zemstvo, tax, provision, law, trade, funds, budget, profit, expenses, credit institutions, estimate.

УДК 1-051Фемістій(37)"03":257.2](045)

Пуховець Д.С.,

канд. істор. наук, асистент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Дві промови Фемістія як історичне джерело

Стаття присвячена відомому оратору та філософу IV ст. Фемістію. Аналізуються дві його промови на предмет того, наскільки вони можуть бути корисними в якості історичного джерела. Третя промова представляє собою панегірик імператору Констанцію II. Це одне з небагатьох джерел, яке описує позитивно діяльність цього правителя. Автентичність дванадцятої промови викладає сумніви. Але якщо вона все-таки належить Фемістію, промова може допомогти нам зрозуміти світогляд тогочасного язичника.

Ключові слова: Фемістій, ораторське мистецтво, язичництво, Константинополь, Пізня Римська імперія.

Інколи від студентів-істориків доводиться чути скарги, що в давній історії вже все досліджено та знайти новизну в своїй науковій роботі дуже важко. Звичайно, це не так. Дуже багато тем та історичних постатей ще тільки чекають свого дослідника. Це стосується і історії Пізньої Римської імперії IV – V ст. Вражає та кількість авторів цього періоду, від яких переклади українською або російською мовами існують лише уривками, або не існують взагалі. Відповідно, і ґрунтовних наукових досліджень щодо них в вітчизняній традиції немає. Особливо не пощастило в цьому плані ораторам, чії промови збереглися. І це при

© Пуховець Д.С., 2014